

КОМАНДИРЛЕР

ЭСКАДРОН БОЛГАШ ООЦ КОМАНДИРИ КАПИТАН КЕЧИЛ-ООЛ

«Полктун хүрээленинге капитан Түлүш Кечил-оол командылаан тыва эки турачы эскадрон бактаап кирген хүнүнден эгелээш, ёзулуг дайынчы шериг кезээ-дир деп үнелелди алган чүве. Капитан Кечил-оол боду ынчан менээ эвилең-ээлдек, негелделиг, культурлуг, кончуг быжыг сагылга-чурумнуг кижикылдыр көзүлгөн. Мээң ол баштайгы хүнде даап бодаашкыным сөөлүнде тулчушкуннар үезинде бадьткаттынган чүве»— деп, 31-ги гвардейжи Кубань-Кара-Далай аьтгыг шериг полугунун командири, гвардия полковниги Ефим Абрамович Попов сактып бижээн.

Полк командири полковник Попов 1944 чылдың ноябрь 29-тун

хүнүн сактып турганы ол. Ол эртен Снегировка суурга капитан Кечил-сол эки турачыларны чыскаапкан. Үр болбаанда полктун командирлери четкилеп келген.

Командирнин «Томаанны!» дээн үнү чангыланы берген. Капитан полковникке Тыва Арат Республиканың эки турачы отряды немец-фашистиг эжелекчилерни сокчуру-биле келгенин илеткээн.

Эки турачыларның дайынчы амыдыралында өөрүшкүлүг арыннар кайы хөй. Бирээде, Ковров хоорайга дайынчы белеткелдернин түңнелинде, эки турачыларның дайынчы шинээн генерал-полковник Ока Иванович Городовиков бедии-биле үнелээн. Баштайгы дайынчы йөрээлди шынап-ла хамааты дайыннын маадыры сураглыг генералдан алганы-выс ол боор. Ийиги өөрүшкү... Кажан Снегиревка суурга чедип келгенивисте болган болуушкунну ам-даа сеткил хөлзээшкини чокка анаа сактып шыдавас мен.

Снегиревка суурнун кыды харлыг шөл. Бүрүн составы-биле полк

чыскаалыпкан. Эки турачылар ооң баарында. Аңаа дайынчы даңгыракты, боо-чепсекти байырлыг байдалга хүлээп алдывыс.

Аңаа командиривис капитан Кечил-оолдуң чугаалаан сөстөрүн ам долузу-биле сагынмайн тур мен. Ол орус дыл кырынга чугаалаан. Бо шакта дайынчы даңгыракты берип, боо-чепсекти совет шериглерниң холундан хүлээп алган тыва эки турачы оолдар-кыстар немец-фашистиг эжелекчилер-биле сегиржип алышкынга зрес-дидим чоруун көргүзөр дээрзин ол бүзүрөткен. Дайынчы чепсек — холда, буттар — эзен-гиде, бо харлыг шөлдү кежилдир харны дүргектелдир халытпышаан, кылаң каң селемени чайынналдыр чайып, тутсу бериксээзи кээп турду...

Тыва Арат Республиканың эки турачы отряды ол хүн 1-ги Украин фронтузунун 13-кү армиязының 6-гы аъттыг шериг каттыжышкынының 8-ки гвардейжи дивизияның 31-ги полугунуң 4-кү эскадрону апарган. Бистиң 31-ги полугувустуң бактаап кирип турар 8-ки дивизиязы канчаар-даа аажок дайынчы ат-алдарлыг шериг кезээ болду. Дивизия хамааты дайынының чылдарында тургустунган, ооң баштайгы командири Морозов деп маадыр болду, а дивизия ооң адын эдилээн. Дивизияны генерал-майор Д. Н. Павлов командылап турган.

Эскадрон командири Түлүш Балданович Кечил-оол дугайында бижиир деп бодаар болза-ла, ооң бодун чааскаандырзын бижири черле болдунмас. Командир эскадрондан черле хоорук турбас, а эскадрон база ындыг, чүгө дизе ооң мурнунга дайынчы сорулганы командир салыр. Командирниң шын, билдилиг удуртулгазындан ооң дайынчыларының бүгү дайынчы чорудулгазы, арга-шинээ, ок-чепсек, аыш-чем-биле хандырылгазы база бүгү кижилерниң сагыш-сеткилиниң байдалы кончуг хамаарылгалыг болур.

Капитан Кечил-оол шынгы негелделиг кижиге. Каттышкан аъттыг шериг полугунуң биче командирлер белеткээр школазы эң эки дээн шериг кезээ турган. Парадтарга, найыр-чыскаалдарга полктуң мурнуку одуруунга чорууру чанчыл апарган. Ындыг болбастың аргазы чок, келир үениң биче командирлеринден негелде каш катап улуг. Түлүш Кечил-оолду бо школаның командиринге томуйлааны таварылга эвес, чүгө чаныш-сыныш чок негелделиг командир кижиге биче командирлер школазын удуртуп болур.

Капитан Кечил-оол шериг херээнге бердингенинден аңгыда, бүгү тала-биле кончуг онзагай кижиге, хөглүг-баштак танцылап, лезгинканы төвө бергенин кижиге магадап ханмас.

Октябрьның Социалистиг Улуг революциязының 26 чыл оюн таварыштыр Ковров хоорайның шериг кезээ биле тыва эки турачыларның каттышкан бот-тывынгыр уран чүүл концерти шериг клувунга болган. Элээн каш номерлерни тыва эки турачылар күүсеткен. С. Бүрбүнүң «Тулчуушкунче» деп ырын Оюн Суваң-оолдуң гармошкага үделгези-биле Тываның бөлүк оолдар-кыстарының күүсеткенин ковровчулар диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле шаңнааннар. Ийи селемени джинге

авый-шавый ызырып алгаш, Кечил-оол танцылап турда, адыш часкаашкыны динмиреп турган: «Молодец!! Bravo!»— дээн сөстөр орус дыл кырынга чаңгыланып турган...

Араттың Революстуг Шеринге шериг албаны эрттирип турган Түлүш Кечил-оолду Тамбовтун аъттыг шериг командирлери белеткээр школазынче өөредип чоруткан. 1938 чылда школаны чедишкинниг дооскан.

Тываның эки турачыларының хууда учет карточказында мындыг бижилге бар: «Кечил-оол Түлүш Балдан оглу 1914 чылда Улуг-Хем кожуунунуң Хайыракан сумузунга төрүттүнген. Кадайлыг, кадайы — Ольга Ивановна, 2 уруглуг: оглу 5 харлыг, уруу 1 харлыг». Тамбовтун аъттыг шериг школазынга өөренип тургаш, Тамбовтун ажылчын факультетиниң дыннакчызы Ольга Борисова-биле таныжып, 1937 чылда өг-бүлө тутканнар. 1938 чылда Кечил-оолдарның өг-бүлөзине оол уруг төрүттүнген. Ону Владимир Борисович кылдыр адап алганнар. Чүгө Борисович апарганыл?

Даштыкы чурттардан Кызыл Шеригниң командирлер белеткээр школазынга өөренип турган кижилерге орус ат-фамилия бижээн шын-зылга берип турган. Кечил-оолду — Сергеев Борис Григорьевич дээр турган. Ынчангаш, Тамбовтун хамааты бижидилге чериниң (ЗАГС) тургускан херечилели-биле ооң оглу Владимир Борисович апарган чүве-дир. 1942 чыл Кечил-оолдарның өг-бүлөзине база бир өөрүшкүлүг чыл болган, Ольга Ивановна кыс уруг божаан. Ону Зоя деп адап алганнар...

Дайынче аъттанырының бетинде Кечил-оолдун хамаарышкан ажилдинга негелделин, ооң дайынчы болгаш амы-хууда бот-идепкейин өөренип көргөш, 1943 чылдын эгезинде Кызыл Шеригниң С. М. Буденный аттыг Кызыл туктук командирлериниң аъттыг шеригниң дээди курстарынче өөредип чоруткан. Өөредилге бөлүүнүн удуртукчузу полковник Шляхтиниң бижээн аттестациязында мындыг одуруглар бар: «Шыдамыккай бот-идепкейлиг, сагылга-чурумнуг, кончуг ажылгыр, эш-өөрүнге хүндүткелдиг, өөредилгеге сундулуг болгаш чүткүлдүг. Ортумак болгаш үстүкү курстарның программанын тергиин кылдыр шингээдип алган. Штаб начальниги болгаш полк командири эрге-дужаалга ажылгап болур».

Тыва эки тура эскадронунуң командири болурунга бо характеристика бодунуң хуузунда база-ла улуг салдарлыг болган деп бодап чоруур мен.

Тыва эки тура эскадронунуң командирлери кыдыындан кыра-ла кадржаан шериглер турган. Оларның дөгерези капитан Кечил-оол ышкаш шериг белеткелин Тамбовтун, Орловтун аъттыг шериг школазынга эрткен. Эскадронунуң дайынчы составын алгаш көөр болза, оларның көвей кезин Араттың Революстуг Шеринге дадыгышкынны алган болуй турар. Ийи чүс ажыг кижиниң аразында кандыг-даа назы-

харнын, мергежилдин кижилери бар. Малчыннар, мал эмчилери, аревэ, нам ажилдакчылары, трактористер, чолаачылар, ажилчыннар, албан-уаакчыттар, агроном, эмчи дээш кандыг кижилерни чок дээр боор ону.

Сан-чурагай сөс дег чечен-мерген эвес-даа бол, кижиге база-ла хейнү чугаалап бээр шынарлыг чүве болгай. Капитан Кечил-оолдун дайынчыларының хар-назын, нам-аревэ кежигүннериниң талазы-биле көөр болзувусса мындыг солун сан-чурагайлар бистиң караавыска көс-түп келир:

1895—1900 чылдарда төрүттүнгеннер — 1 киж.

1900—1905 чылдарда — 1 киж.

1905—1910 чылдарда — 16 киж.

1910—1915 чылдарда — 18 киж.

1915—1920 чылдарда — 63 киж.

1920—1925 чылдарда — 108 киж.

Эки турачыларнын 70 хуузу ТАРН болгаш ТАРЭ кежигүннери. Оон иштинде ТАРН кежигүннери 59 хуу. Партия стажының талазы-биле: 1930—35 чылдарда намга киргеннер 8 киж, 1935—40 чылдарда — 21 киж, 1940—43 чылдарда — 92 киж. Эки турачыларнын нийти ортумак назыны — 24—25 хар... Дөгере аныяк-чалыы оолдар-кыстар, оларны фашистер-биле чаныш-сыныш чок демисел каттыштырып турган. Шупту чаңгыс киж дег тулчуушкунче чүткүп турган.

31-ги гвардейжи полктун 4-кү эскадрону оон өске кезектеринге бодаарга, сан талазы-биле эң-не хөй турган. Эскадронга дөрт адыгжы взвод турар уjurлуг, а бистиң эки тура эскадронунга пулемёт болгаш танкыга удур боолар взводу, ажил-агый дайынчылары база турган.

Бистиң полкту интернационалчы полк деп адап турганы база-ла анаа таварылга эвес. Оон ындыын командирлерниң аймак-сөөгү безин тайылбырлап турар. Полктун командири Ефим Абрамович Попов еврей киж. Бирги эскадроннун командири капитан Хафиз Ахмеджанов — татар, ийиги эскадроннун командири Алексей Коноваленко — украин, үшкүзүнүн Михаил Каташев — алтай, дөрткү эскадроннун командири капитан Түлүщ Кечил-оол — тыва. Полкка ССРЭ-ниң хөй нацияларынын оолдары дайылдажып чораан. Ийиги эскадроннун командири Коноваленко аар балыгланы бээрге, ону улуг лейтенант Овчинников командылай берген. Бистиң улуг дайынчы өг-бүлевистин дугайында кысказы-биле чугаалаарга мындыг-дыр.

Маңаа найыралдыг ийи капитан дугайында чугаалавас болза, эскадроннун дайынчы чорудулгаларынын дугайында чугаа кезик-чамдык болур.

Ахмеджанов биле Кечил-оол бот-боттарын дайын мурнунда-ла таныыр турган улус болуп-тур. Олар иелээн Тамбовтун аъттыг шериг школынага өөренип турганнар. Оларнын найыралы дайын шөлүнге улам быжыгып канналган.

Эжишкилерниң дайынчылары Деражно дээш эрестиг тулушкан. Немецтер маңаа калчаалыы-биле удурланып эгелээн. Улуг лейтенант Монгуш Сат взводун атакаже көдүрүп, бурунгаарлап бар чорааш, барып ушкан — дайыннын огу анаа дээпкен. Ахмеджановтун эскадронунда база-ла өлүрткеннер, балыглатканнар бар апарганнар. Эскадроннар аразында харылзаа-холбааны улуг сержант Түлүш Лама чорудуп, эрес-шудургу дидим чоруун көргүскен.

Немецтер Деражноу бербес дээш аажок-ла кысканнар. Горынь хемни кежип, ында турар шериглеринге дуза көргүзөр дээш чүткүй берген. Полктун үгер-боолары дайынны манданнап эгелээн. Үгер-бооларга деткиткен Кечил-оол, Ахмеджановтун дайынчылары шавар халдаашкынче кирип, дайзынга чай бербейн барган... Деражно суур ынчаар хостаттыган, а тыва эки турачылар ёзулуг дайынчылар болу берген. Олар маадырлыг чоруктун үлегер-чижээн көргүскен, а эскадроннун командири капитан Түлүш Кечил-оолдун алдар-хүндүзү полктун офицерлериниң ортузунга көдүрүлгөн.

Полктун командири гвардия полковниги Ефим Попов капитан Кечил-оолга аажок бүзүрээр, идегээр чораан, ону командирлер мурнунга бо-ла мактай берген турар. Кончуг баштыг командир деп үнелээр чораан. Полковник Попов эки турачы тыва эскадроннун туружунга бо-ла келир турган. Кечил-оолдун илеткелин хүлээп алгаш, взводтарны кезип, дайынчылар-биле чугаалажы бергилээн тургулаар чүве. Тулчуушкуннун салым-чолун анаа дайынчылар шийтпирлээр деп чүвени чүглө Кечил-оолга эвес, харын бүгү офицерлерге чагыыр чораан.

Полк командири эскадроннун ок-чемзек, аыш-чем хандырылгазын хандыраарынга дузалажыры-биле каш удаа тулчуушкуннарга киржип каапкан орус старшинаны немей чоруткан. Полктун ажыл-агый болгаш ок-чемзек черинден эскадронга хереглиг чүүлдерни алырда, орус дыл билбес кижини бергедежир турган. Ол старшинаның ачызы-биле тыва эки турачыларның хандырылгазы үзүктеллишкин чок турган. Эки чүвени эки дээр, багайны — багай дээр апаар. Башты канчаар-даа ыжыдыр бодааш, ачылыг старшинавыстың адын хамаан чок, фамилиязын безин сактып чадашкан бис. Чүтлө мен ындыг ирги мен бе дээримге, өске арткан өөрүм база-ла сагынмас болду. Оон ангы база бир чаржынчыг чүве — тыва эки турачыларны тиелелгеже башкарып турган полковник Ефим Абрамович Поповту мырынай бистин кожавыска Кемеровога чурттап турда безин Тываже чаңгыс-даа катап чалаваан болдуvus. Ооң амгы үеде кайда чурттап чоруурун бистин аравыста билир кижини чок...

Эки турачыларның эскадронунун командири капитан Түлүш Кечил-оолдун шийтпирлиг чоруу шынап-ла кайгамчык турган. Берге байдалдарда ол черле мөгүдөвөс, шын шийтпирни хүлээп алыр.

Ровнонун чигир заводунга улуг лейтенант Куулар Дончуттун взводу немецтерниң бүзээлелинге кире бээрге, улуг лейтенант Оолактын,

лейтенант Доржунун взводунун угланышыкынын өскерткеш, заводту хостаан болгаш хөй санныг немец шеригни, техниканы узуткаан. Сурмичи, Дубно тулчуушкуннарынга капитан Кечил-оолдун командир салым-чаяаны чүдөн артык илерээн. Командирниң шын тактика шилип алганындан эскадрон берге байдалдан үнген. Улуг лейтенант Сат Бүрзеккейниң пулеметчуларын, старшина Куулар Дажы-Серенниң автоматчиктерин Сурмичиге арттырбаан чүве болза, эскадроннун чидириглери канчаар-даа аажок улуг турар. Капитан Кечил-оол Сат Бүрзеккейге бодундан артык ынаныр турган, оларнын аразында найыралдыы аажок чораан. Ындыг-даа болза, ындыг аар-берге шийтирни капитан хүлээп алган, ынчанмастың аргазы чок турган. Бүрзеккейжилер немецтерни доза турбаан чүве болза, чүгле тыва эскадрон эвес, харын полк канчаар-даа аажок улуг когаралдыг болур турган. Бүрзеккей дайынчылары-биле командириниң дужаалын маадырлыгы-биле амы-тынындан чарлып тургаш күүсеткеннер. Дайзын чаңгыс-даа базым эртип шыдаваан. А полк оон соонда немецтерни суурдан үндүр шаапкаш, Дубноже халдап кирипкен...

Капитан Түлүш Кечил-оол болгаш оон эскадрону украин черге бодун алдар-биле бүргеткен. «Алдар-биле бүргеткен» дээрге, чамдык кижилерге амгы шагда шала-ла чиктиг дынналыр чадап чок боор. Мээң бо сөстөримге бадыткал кылдыр полк командири гвардия полковник Ефим Поповтун 1944 чылдың февраль 16-да ТАР-ның чазаанга чороткан чагаазындан одуругларны маңаа кирип көрейн:

«Дөрткү эскадроннун командири капитан Кечил-оол кайда-ла берге байдал тургустуна берген болдур, тулчуушкуннарны боду башкарып, дайынчыларны, командирлерни тиилелгеже кыйгырып турган. Тываларның эрес-маадырлыг чоруу дээш Ленин ордени, Ада-чурт дайыны, Алдар, Кызыл Сылдыс орденнери-биле шаңнаар дугайында дилегни үстүкү командьлал черинге кириген. Ровно операциязы дээш дөрткү эскадроннун командири капитан Кечил-оолду Ленин ордени-биле, оон сөөлүндө операцияларга оон маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында дилегни кириген. Бүгүле дайынчы операцияларга дөрткү эскадрон полктун эң эки эскадрону дээрзин көргүскен».

Кызыл Шеригниң Чингине штавының аъттыг шериглер талазы-биле кол эргелелиниң дужаалы-биле Түлүш Кечил-оолга Кызыл Шеригниң майор шериг адын тывыскаан. Эки турачыларның маадыр командири төрөөн Тывазынга чанып келгеш, Революстуг Шеригниң аъттыг полугунун штавынга, Тываның арат чону Улуг Совет Эвилелиниң хөй националдыг өг-бүлезинге эки туразы-биле каттышкан сөөлүндө Сибирьниң шериг округунун Тывада чедиги тускай аъттыг полугунун штавынга ажылдап тургаш, 1945 чылда билдинмес чылдаганын халаптап өлгөн.

Түлүш Кечил-оолга Совет Эвилелинин Маадыры атты тыпсыр дугайында Кубань-Кара-Далайжы гвардейжи 31-ги аъттыг шериг полугунуң дилээн деткээн Морозов аттыг 8-ки гвардейжи аттыг дивизиянын, 6-гы аъттыг корпусуң командылал черлериниң дилег аттестацияларының түннели чүү болганыл? Бо дугайында айтыргны Түлүш Кечил-оол боду-даа сүрүшпээн, ооң характери ындыг эвес, биче сеткилдиг. Ооң болдунмайн барганы — ТАР чазааның удуртукчулары, каттышқан полктуң командылал чери ол дилегни истеп-сүрүп негелде кылбаанында база Советтиг Тываның хөй-ниити организациялары ол айтыргны чогуур үезинде көдүрбээнинде.

Маадыр командирниң өг-бүлезиниң, уругларының салым-чолу кандыг болганыл деп улус сонугаргаар боор. Ольга Ивановна бодунун тускай мергежилиниң аайы-биле Тыва автономнуг областың көдээ ажыл-агый эргелелинге улуг экономистеп ажылдап чорааш, 1960 чылда аарааш мөчээн. Оглу Владимир Кызылдың бирги школазын дооскаш, Новосибирскиниң садыг институтун дооскан. Элээн каш чылдарда Респотребсоюзтуң шугумунга товароведтеп, 1980—85 чылдарда Чөөн-Хемчик райпозунуң даргазынга ажылдап чораан. Сөөлгү чылдарда Респотребсоюзтуң Кызылда садыг баазазының директорунда ажылдап турар. Бир оолдуг, ону Сергей дээр. Германияга шериг албаны эрттирген, танкист. «КамАЗ» чолаачызы.

Зоя Томскиниң эмчи институтун дооскаш, 1964—69 чылдарда Туран хоорайга уругларның нерв эмчизинге ажылдап тургаш, өг-бүлезиниң аайы-биле Сочиге ажылдап турган. Ам Москвада уругларның нерви эмчизинде ажылдап турар. Оолдуг, ону Константин дээр. Ол база чолаачы мергежилин шилип алган, Москвада чолаачылап ажылдап турар.

Тыва АССР-ниң найысылалы Кызыл хоорайның мурнуу талазында капитан Кечил-оолдун ады-биле адаан кудумчу бар. Ол кудумчуга болганчок-ла чеде бээр мен, ында мээң эштерим, дириг арткан эки турачылар чурттап турар. Ужуражып, таваржып келгеш, дайынчы эрес-дидим эштеривисти кыдыындан кыра сактып ора, бир-ле дугаарында командиривис капитан Түлүш Балданович Кечил-оолду бо-ла чылыг сеткип, адын адай бээр бис.

«Бистер дөгере чеден харны ажар чыгадывыс, ажы-төлге чүнү арттырган бис» деп бо-ла чугаалажы бээр бис. Шынап-даа кээрге, эки турачыларның аныяк салгалдарның мурнунга арны кызар чүзү-даа чок.

Маадырлыг командиривис Түлүш Кечил-оол бо 1989 чылда дириг чораан болза таптыг мугур 75 харлаар. Уттуучал, харысалга чок чоруктуң уржуктары ам-даа эът-сөөгүвүстен долузу-биле адырылбаан, ынчангаш бо юбилейни ыт-дааш чок эрттирип-ле аар болдуvus бе деп сестир-даа-дыр мен.